

A R T Y K U Ł Y I R O Z P R A W Y

ALEKSANDRA GRZYMAŁA-KAZŁOWSKA

*Uniwersytet Warszawski***SOCJOLOGICZNIE ZORIENTOWANA ANALIZA DYSKURSU
NA TLE WSPÓŁCZESNYCH BADAŃ NAD DYSKURSEM***

Pojęcie dyskursu wzbudza coraz większe zainteresowanie zarówno w publicystyce, jak i literaturze naukowej, choć jego popularność wciąż wydaje się mniejsza w Polsce niż w krajach anglojęzycznych. Ogólny zwrot ku dyskursowi we współczesnym świecie oraz naukach społecznych jest związany z różnymi czynnikami natury ontologicznej, metodologicznej i epistemologicznej (Wetherell 2001). Zainteresowanie dyskursem wiąże się z głębokimi przemianami społecznymi i wizją współczesnego społeczeństwa jako społeczeństwa zdominowanego przez praktyki komunikacyjne oraz przekonaniem, że rzeczywistość jest konstruowana w procesach komunikacji. Wpływ środków masowego przekazu i rozwój społeczeństwa informacyjnego doprowadziły do tego, że do jednostek nieustannie docierają niezliczone przekazy. Komunikacja stała się najistotniejszym elementem pracy większości ludzi w społeczeństwach postindustrialnych. Także poza pracą niegdyś proste codzienne czynności, takie jak prowadzenie domu, kupowanie, odżywianie się, wychowywanie dzieci czy uprawianie sportu, przestały być bezrefleksyjnym odtwarzaniem społecznie wyuczonych zachowań, a stały się przedmiotem ludzkich rozważań i rozmów, wyborów i dylematów, czyli dziedzinami życia wymagającymi eksperckich porad i konsultacji. Zauważono, że współczesny człowiek to ktoś silnie zaangażowany w wewnętrzną konwersację z samym sobą, jednostka o wysokim stopniu refleksyjności lub nawet, jak twierdzą niektórzy, narcyzmu, mająca świadomość konstruowania swojej tożsamości i unikalności swojej biografii (Giddens 2001a).

Adres do korespondencji: akazlowska@wp.pl

* Chciałabym wyrazić serdeczne podziękowania prof. Aleksandrze Jasińskiej-Kani i dr Aleksandrze Lompart za cenne wskazówki. Wdzięczna jestem także prof. Elżbiecie Tarkowskiej za wsparcie okazane mi podczas pracy nad niniejszym artykułem oraz Anonimowemu Recenzentowi za podniesienie wielu istotnych kwestii i pomocne uwagi.

Zwrot ku dyskursowi we współczesnym świecie związany jest też z wewnętrzną logiką przemian w samych naukach społecznych. Chodzi między innymi o wzrost zainteresowania procesami poznawczymi i zagadnieniami komunikacji oraz rozwój rozmaitych koncepcji języka. Świadomość społecznego konstruowania wszelkiej wiedzy, kulturowo-społecznych uwarunkowań jej produkcji i współlistnienia w naukach wielu równorzędnych, całkowicie odmiennych paradygmatów doprowadziły do zwiększenia się zainteresowania dyskursami (także naukowymi) jako uporządkowanymi systemami wiedzy, które określają sposoby, granice i kryteria poznania.

Zauważono, że również dominujące w naukach społecznych metody badań opierają się głównie na technikach dyskursywnych (na przykład badania kwestionariuszowe czy wywiady) lub dotyczą produktu praktyki dyskursywnej (debat publicznych, wiedzy naukowej, dokumentów osobistych i urzędowych) (Wetherell 2001). Został dostrzeżony fakt, że badanie to także pewna forma używania języka w celach komunikacyjnych, rodzaj interakcji między badaczem a badanym, na którą wpływa wiele rozmaitych czynników, oraz relacja, której towarzyszy zróżnicowanie pozycji i władzy (Jorgensen, Phillips 2002). Naukowcy zaczęli postrzegać swoje badania jako dyskursywne konstrukcje, jedno z wielu możliwych wersji opisu i wyjaśnienia zjawisk, zdeterminowane wpływem ich własnej biografii, kształtowane przez oddziaływanie innych badaczy i sił występujących w polu naukowym oraz uwarunkowane przez szerszy kontekst społeczno-historyczny. Dlatego zaczął pojawiać się postulat większej refleksyjności w badaniach społecznych, głoszony na przykład przez Pierre'a Bourdieu (2001), a jedną z konsekwencji tego zjawiska jest coraz większe zaangażowanie badaczy w wewnętrzny dyskurs.

Choć pojęcie dyskursu zdaje się użyteczną kategorią badawczą, to wymaga dyskusji i uściślenia. Ze względu na jego wieloznaczność i problematyczność niniejszy tekst rozpoczyna się od przeglądu różnych koncepcji dyskursu, ukazania różnorodności w definiowaniu tego pojęcia na gruncie różnych dyscyplin naukowych i ujęć interdyscyplinarnych, omówienia analizy dyskursu z punktu widzenia najistotniejszych kryteriów formalnych i problemowych oraz pokazania trudności w konceptualizacji tej kategorii poznawczej. Podsumowanie tej części tekstu i uporządkowanie przedstawionych koncepcji dyskursu pozwala na wyodrębnienie trzech najistotniejszych odmian współczesnej analizy dyskursu: lingwistycznie zorientowanej analizy dyskursu, socjologicznie zorientowanej analizy dyskursu i krytycznej analizy dyskursu, i omówienie ich specyfiki.

Dopiero na tym tle szczegółowiej zostaje przedstawiona socjologicznie zorientowana analiza dyskursu, jej swoistość i wewnętrzne zróżnicowanie. Celem tekstu jest zapoczątkowanie dyskusji na temat obecnego stanu socjologicznych badań nad dyskursem oraz możliwości i perspektyw rozwoju socjologicznej odmiany analizy dyskursu. Autorka zdaje sobie sprawę z trudności realizacji takiego przedsięwzięcia, zwłaszcza w ramach tak krótkiego artykułu, i z wyni-

kającej z tego skrótowności prezentacji. Jednak niewielka liczba prac, zwłaszcza w polskim piśmiennictwie, które podejmowałyby próbę systematycznego przeglądu koncepcji dyskursu i odłamów badań nad dyskursem, oraz brak dyskusji na temat specyfiki socjologicznej odmiany dyskursu i perspektyw rozwoju tego typu badań nad dyskursem sprawiają, że podjęcie takiego przedsięwzięcia wydaje się celowe.

RÓŻNORODNOŚĆ DEFINIOWANIA DYSKURSU NA GRUNCIE RÓŻNYCH DYSCYPLIN NAUKOWYCH

Trudno zdefiniować pojęcie dyskursu, gdyż jest to kategoria polisemiczna, używana do opisu zjawisk o różnym zakresie i charakterze. Termin ten bywa stosowany jako bardzo ogólne pojęcie, takie jak język, interakcja czy komunikacja, odnoszące się do niezwykle szerokiej kategorii zjawisk. Innym razem pojęcie to oznacza specyficzny typ użycia języka albo dziedzinę jego użycia, tak jak w przypadku dyskursu medycznego lub dyskursu politycznego. W końcu tym mianem można też określić konkretną ustną lub pisemną dyskusję, zwłaszcza na tematy filozoficzne, polityczne, literackie lub religijne, na przykład dyskurs na temat aborcji w Polsce, lub nawet pojedynczą wypowiedź, na przykład jako synonim traktatu lub dysertacji (Cuddon 1992).

Wielość definicji dyskursu przede wszystkim wiąże się jednak z tym, że jest to pojęcie stosowane na gruncie różnych dyscyplin do oznaczenia rozmaitych aspektów zjawisk językowych, społecznych i poznawczych. Przyczynia się też do tego fakt, że analiza dyskursu w swoich założeniach miała być ujęciem o interdyscyplinarnym i integrującym charakterze, pozwalającym na przezwyciężenie tradycyjnych podziałów w naukach społecznych.

Dyskurs jest jednak przede wszystkim definiowany w odniesieniu do lingwistyki, dyscypliny, do której to pojęcie najsilniej przynależy i z którą historycznie jest najsilniej związane (Chalaby 1996). Choć w analizie dyskursu orientacja lingwistyczna zajmowała pozycję dominującą zarówno w warstwie teoretycznej, jak i metodologicznej, to sama analiza dyskursu w założeniach miała być podejściem umożliwiającym zbudowanie społeczno-językowej teorii wykraczającej poza lingwistykę (Rewers 1995).

Prymat lingwistyki w studiach nad dyskursem jest widoczny, między innymi w tym, że większość definicji dyskursu, także tych stosowanych przez reprezentantów innych dyscyplin, odwołuje się przede wszystkim do kategorii języka lub do pojęcia tekstu. Na przykład w językoznawstwie dyskurs to przede wszystkim „fragment języka” dłuższy lub bardziej złożony niż pojedyncze zdanie (Honderich 1992). W terminologii Émile’a Benveniste dyskurs to wypowiedź, w której uzewnętrznia się podmiot mówiący oraz relacje zachodzące między nim a adresatem (Głowiński 2002). Na gruncie lingwistyki i socjolingwistyki dyskurs jest też często określany jako używanie języka lub „język w użyciu” (por. Dijk 1985) i odnosi się do tego: kto używa języka,

w jaki sposób to robi, w jakich okolicznościach i w jakim celu (Dijk 1997, 2001). W owym użyciu języka kluczowymi elementami są: styl wypowiedzi, treść przekazu, strategie i schematy argumentacyjne (Dijk 1985). Podobną definicję proponuje Stanisław Grabias (1994), charakteryzując dyskurs również jako ciąg zachowań językowych, których postać zależy od nadawcy komunikatu, odbiorcy, sytuacji i celu. W podobnym duchu dyskurs bywa definiowany jako strategia tworzenia tekstu (Labocha 1996).

Zgodnie z podejściem socjolingwistycznym z pogranicza językoznawstwa i socjologii, skupiającym się na roli języka w społeczeństwie i na zależnościach między czynnikami społecznymi a zjawiskami językowymi, dyskurs jest też lokowany między poziomem językowym a warstwą semantyczną tekstu; między systemem językowym a strukturą społeczną. Ewa Rewers (1995, s. 43) zauważa: „Być może dyskurs jest tym poziomem wypowiedzi, który jak dwustronne lustro odbija w swoich przestrzeniach niższe poziomy organizacji języka z jednej strony, organizację społeczeństwa z drugiej”, a dostrzegając przy tym nieprzystawalność owych odmiennych poziomów dodaje: „Mamy jednak ciągle powody sądzić, że każda strona tego lustra zbudowana została według innych zasad”. W konsekwencji prowadzi to do trudności lub nawet niemożności przejścia między poszczególnymi poziomami. Dlatego dyskurs, jako struktura pośrednicząca, wydaje się kategorią niezwykle użyteczną w badaniach społecznych, choć jego natura i status sprawiają, że jest to pojęcie tak trudne do zdefiniowania i stosowania.

Wracając do kwestii dyskursu jako strategicznego wykorzystania języka, należy podkreślić, że wielu lingwistów, podobnie jak wielu filozofów, stoi na stanowisku, że z dyskursem mamy do czynienia tam i tylko tam, gdzie występuje wyraźna argumentacja. Definiują oni dyskurs jako wypowiedź zrygoryzowaną logicznie i operującą argumentami oraz przeciwstawiają ją wypowiedzi, w której dominują elementy ekspresyjne (Głowiński 2002) i emocjonalne (Habermas 1999).

Filozofowie, w odróżnieniu od lingwistów skupiających się na zagadnieniach językowych, zdają się postrzegać dyskurs przede wszystkim jako zjawisko poznawcze — cykl operacji intelektualnych znajdujących wyraz w języku i umożliwiających poznanie (Krajewski 1996). Podkreślają oni, że poznanie dyskursywne, w przeciwieństwie do prostych aktów poznawczych, takich jak postrzeganie czy intuicja, jest logicznym rozumowaniem polegającym na dochodzeniu do jakiegoś celu poznawczego poprzez pośrednie operacje umysłowe (Posiad 2000). W tym kontekście przypomina się, że sam termin dyskurs był już używany przez Descartesa w znaczeniu poszukiwania reguł dochodzenia do prawdy, a także pojawił się u Leibniza na oznaczenie przechodzenia od jednego twierdzenia do drugiego w ściśle określony sposób oraz że pojęcie to było także stosowane przez Kanta, według którego oznaczało złożoną aktywność poznawczą opozycyjną wobec intuicji (Krajewski 1996; Posiad 2000). Badacze zajmujący się analizą logiczno-semantyczną interesują się dyskursem ze

względem na zależności między wypowiedziami, takimi jak: wynikanie, presupozycje, powiązania kontekstowe, spójność argumentacji oraz wpływ rozmówcy i jego wiedzy o świecie na strukturę argumentacji (Honderich 1993). Zainteresowanie tych badaczy jest często skupione wokół zagadnień racjonalności, kryteriów prawomocności dyskursu, takich jak kryteria normatywne lub pragmatycznej skuteczności oraz typów racjonalności, na przykład w odniesieniu do typów racjonalności Roberta Alexy'ego: analitycznej (dotyczącej logicznej struktury argumentacji), empirycznej (dotyczącej związku między argumentami a grupami je podnoszącymi) i normatywnej (dotyczącej określonych norm i wartości) (Zirk-Sadowski 1992).

Na gruncie filozofii dyskurs jest też definiowany jako wewnętrznie spójny system znaczeń dominujący w jakiejś formacji kulturowej, który określa sposób postrzegania i konceptualizacji świata w danym czasie (Posiad 2000), lub szerzej — jako system rozumienia świata i mówienia o nim (Jorgensen, Phillips 1999). Pojęcie dyskursu odnosi się do wzorów znaczenia, które organizują różne systemy znaków. Choć zwykle kategoria dyskursu jest używana do określania systemu znaków językowych, zdarza się, że stosuje się ją szerzej, także w odniesieniu do innych systemów znaków, na przykład dźwięków niewerbalnych, mowy ciała, obrazów graficznych.

Koncepcję dyskursu rozumianego jako system wiedzy o świecie można także spotkać w podejściu socjologicznym¹, choć dyskurs pojawia się tu przede wszystkim w kontekście normy lub wzorów zachowania czy interakcji, na przykład gdy dyskurs jest uważany za pewną normę społeczno-kulturową, która determinuje zachowania komunikacyjne jednostek (Labocha 1996). Pojęcie dyskursu bywa również używane w celu oznaczenia wzoru wyrażającego typowość i powtarzalność zachowań komunikacyjnych charakterystyczną dla danej kultury i danego społeczeństwa (Skwirut 2001).

Socjologowie często ujmują dyskurs jako rodzaj działania komunikacyjnego, formę interakcji symbolicznej, w której za pomocą użycia języka odbywa się definiowanie i interpretowanie sytuacji. W tym kontekście zwraca się uwagę, że w trakcie procesu komunikowania się mamy do czynienia nie tylko z wymianą komunikatów i negocjowaniem znaczeń, ale także z wzajemnym oddziaływaniem na siebie partnerów i towarzyszącymi mu procesami, takimi jak: budowanie tożsamości, dążenie do korzystnej autoprezentacji oraz zmaganie się o uzyskanie władzy nad partnerem i skłonienie go do określonego działania.

Niektórzy socjologowie skłonni są definiować dyskurs jako specyficzny obszar działań komunikacyjnych. Tego typu definicję proponuje Marek Czyżewski (1997, s. 10–11): „Mówiąc najogólniej, dyskurs traktować można jako całość przekazów znajdujących się w społecznym obiegu, a więc zarówno jako obszar komunikowania się w życiu codziennym, czyli dyskurs potoczny (np.

¹ Rozumienie dyskursu jako systemu wiedzy o świecie występuje wśród psychologów, zwłaszcza tych o orientacji poznawczej.

konwersacje przy rodzinnym stole, telefoniczne rozmowy przyjaciół), obszar komunikowania się w ramach instytucji, czyli rozmaite dyskursy instytucjonalne (np. rozprawa w sądzie, posiedzenie rady nauczycielskiej), obszar komunikowania się właściwy dla określonych «światów społecznych» (np. wieczory literackie, spotkania biznesmenów, rozmowy członków subkultury punk), jak i obszar środków masowego przekazu (np. gazeta codzienna lub telewizyjny «talk-show»)". Warto zauważyć, że choć dyskurs dotyczy przede wszystkim komunikacji werbalnej, obejmuje też pewne aspekty komunikacji niewerbalnej (np. sposób zachowania się, mowę ciała, wygląd itd.).

DYSKURS A TEKST, DZIAŁANIE KOMUNIKACYJNE I SYSTEM WIEDZY

Dotychczasowy przegląd koncepcji dyskursu z perspektyw różnych dyscyplin naukowych pokazuje, że dyskurs jest zwykle definiowany w odniesieniu do kilku kluczowych pojęć, takich jak: tekst, język, działanie komunikacyjne, interakcja i system wiedzy. Dyskurs bywa definiowany w opozycji do tekstu, tekst i dyskurs są wówczas przedstawiane jako pojęcia „równorzędne”, ale odnoszące się do odmiennych porządków — tekst do systemu językowego, a dyskurs do systemu społecznego — i przynależące do różnych dyscyplin naukowych — tekst do lingwistyki, a dyskurs do studiów społeczno-kulturowych. W tym ujęciu, gdy nacisk jest położony na materialną stronę języka, a zwłaszcza aspekty formalno-strukturalne, mamy do czynienia z analizą tekstu, o dyskursie natomiast możemy mówić, gdy w centrum zainteresowania jest przede wszystkim zawartość treściowa przekazu oraz społeczne funkcje i znaczenie języka (Kress 1985). Zgodnie z tym teksty są zbudowane z materialnych jednostek językowych, a dyskurs składa się, używając pojęcia Johna Austina (1962), z aktów mowy, czyli działań, czynienia czegoś za pomocą języka.

Na gruncie socjolingwistyki dyskurs jest definiowany jako język w użyciu społecznym lub tekst w kontekście, najistotniejsza jest wówczas relacja oddziaływania kontekst–tekst/język. Tak o tym pisze Teun van Dijk (2001, s. 12): „Teoretycznie podkreśla się jednak, że analiza dyskursu powinna brać pod uwagę zarówno właściwości tekstu oraz to, co zwykle określa się mianem kontekstu, a co obejmuje cechy sytuacji społecznej, która może systematycznie oddziaływać na strukturę komunikatu. Reasumując, przedmiot analizy dyskursu to wypowiedź i tekst w kontekście”. Współtwórca czasopisma „Discourse and Society” definiuje kontekst jako: „...strukturę obejmującą wszystkie właściwości sytuacji społecznej, które są istotne dla wytwarzania i odbierania dyskursu” (Dijk 2001, s. 28). Badacz wyróżnia przy tym kontekst lokalny związany z konkretną sytuacją użycia języka (na który składają się między innymi czas, miejsce, okoliczności, uczestnicy, ich role społeczne i cele) zależny od organizacyjnych i instytucjonalnych uwarunkowań oraz kontekst globalny dotyczący szerszych kulturowo-społecznych warunków. Teun van Dijk (1991) zwraca uwagę na dwukierunkowe oddziaływanie tekstu i kontekstu: „[cel ana-

lize dyskursu to] ukazanie, jak poznawczy, społeczny, historyczny, kulturowy i polityczny kontekst komunikacji i użycia języka rzutuje na zawartość, znaczenie, struktury i strategie charakteryzujące tekst lub dialog, i *vice versa*, jak sam dyskurs jest zintegrowaną częścią szerszego kontekstu i oddziałuje na niego”. Dyskurs i uczestniczące w nim jednostki nie są całkowicie zdeterminowani przez strukturalny kontekst, w którym występują, „przeciwnie, dyskurs i jego użytkownicy pozostają w «dialektycznej» relacji ze swoim kontekstem: poza podleganiem społecznym przymusom kontekstualnym przyczyniają się też do konstruowania lub przekształcania tego kontekstu” (Dijk 2001, s. 29).

Badanie dyskursu bywa też ujmowane jako podejście łączące różne dyscypliny społeczne w procesie hermeneutycznym, czyli w procesie interpretacji tekstu. Dyskurs można traktować jako zdarzenie komunikacyjne (Duszak 1998), mające odniesienie nie tylko do autora i konkretnej sytuacji powstania tekstu, ale i do świata zewnętrznego wobec danego zdarzenia i tekstu (Ricoeur 1989). Zgodnie z hermeneutyczną teorią dyskursu Paula Ricoeura, w dyskursie mamy bowiem do czynienia z dialektyką zdarzenia i znaczenia, współistnieniem sensu (odnoszącego się do tego, co mówi tekst) i referencji (odnoszącej się do tego, o czym mówi tekst). Teoria dyskursu zakłada uniezależnienie się znaczenia od jednostkowej intencji autora oraz okoliczności towarzyszących powstaniu tekstu, ponieważ tekst przenosi nie tylko znaczenie, ale i referencję, która aktualizuje się podczas odczytywania tekstu. Tak o tym pisze Ricoeur (1989, s. 85): „Dyskurs to zdarzenie plus sens. Ponieważ sens zdania jest, że się tak wyrażę, «zewnętrzny» w stosunku do zdania, może być przenoszony; ta zewnętrzność dyskursu w stosunku do siebie samego — będąca synonimem samotranscendencji zdarzenia w znaczeniu — otwiera dyskurs dla innych”. Używając słów Katarzyny Rosner (1991, s. 46) można więc powiedzieć, że „...to czytelnik, a nie autor tekstu, często dawno już nieżyjący, a zazwyczaj czytelnikowi nieznany, decyduje, o czym tekst mówi, kiedy przemawia do czytelnika”. W związku z tym Ricoeurowska hermeneutyczna teoria dyskursu w centrum zainteresowania stawia teksty pisane, gdyż w tym przypadku zachodzi wyraźniejsze oddzielenie znaczenia od zdarzenia, rozdzielanie intencji autora od znaczenia tekstu jako obiektywnego wytworu kultury. Tekst jest otwarty potencjalnie dla każdego, kto go kiedykolwiek odczyta niezależnie od czasu i od miejsca, oraz jest wystawiony na nieskończoną liczbę interpretacji.

W koncepcjach socjologicznych i filozoficznych na ogół występuje hierarchiczna relacja między dyskursem a tekstem. W tym wypadku teksty są zazwyczaj postrzegane jako materialna manifestacja i wytwór nadrzędnego wobec nich dyskursu. Na przykład Jean Chalaby (1996) proponuje, by dyskurs definiować w sposób operacyjny jako klasę tekstów mających wspólne właściwości, na przykład ten sam przedmiot lub wspólne warunki powstania. Konkretnie teksty i wypowiedzi ustne stają się w ten sposób materialnymi komponentami dyskursu, czyli zmiennych historycznie struktur myślenia i mówienia. Dyskurs

w tym ujęciu może być poniekąd traktowany jako coś na kształt Durkheimowskiego faktu społecznego (Durkheim 1968), niezależnego od jednostek, panującego nad ich świadomością i używaniem języka, istniejącego samoistnie i obiektywnie, nieredukowalnego do jednostkowych manifestacji.

W ten sposób dochodzimy do kwestii relacji między dyskursem a systemem wiedzy. Dyskurs jest często przyrównywany, a nieraz i utożsamiany z systemem wiedzy, a co się z tym wiąże, bywa rozpatrywany w kategoriach różnie pojętej ideologii (por. Purvis, Hunt 1993). Dyskurs może być postrzegany jako nośnik i przekaznik „neutralnej” ideologii, specyficzny światopogląd, czyli system mniej lub bardziej powiązanych ze sobą poglądów, wierzeń, mitów, idei prawdziwych lub fałszywych, wspólnych dla jednostek i grup w określonym miejscu i czasie, łączący się z zespołem twierdzeń wartościujących i dyrektywami działania (Olechnicki, Załęcki 1998). Zgodnie z tym dyskurs można rozumieć jako system wiedzy, który konstruuje otaczającą nas rzeczywistość i nadaje sens wszystkiemu, co nas otacza. W tym wypadku przyjmuje się, że cała wiedza ma w pewnym sensie charakter szeroko pojętej ideologii, ujmowanej jako zespół reprezentacji kognitywno-społecznych, a sposób postrzegania świata zależy od perspektywy poznawczej uwarunkowanej określoną sytuacją jednostek.

Według innego spojrzenia na dyskurs, język i wiedza są związane z ideologią, której nieodłącznym elementem jest aspekt polityczny polegający na dążeniu pewnych grup do uzyskania władzy nad innymi oraz do realizowania własnych potrzeb i interesów. Takie podejście nawiązuje do Mannheimowskiej koncepcji ideologii w wąskim sensie oraz do pojęcia fałszywej świadomości, zgodnie z którym ideologia to obraz rzeczywistości odpowiadający interesom klasy panującej i przez nią upowszechniany. Dyskurs tak rozumiany jest wprowadzany do wizji rzeczywistości podtrzymywanej przez uprzywilejowane grupy społeczne w celu zachowania istniejącego porządku i obrony swoich interesów.

Warto zauważyć, że dla Jürgena Habermasa (1999) dyskurs jest właśnie przeciwieństwem tak wąsko pojętej ideologii, odwrotnością sytuacji wykorzystywania i zniewalania innych. Myśliciel ten głosi ideę wolnego dyskursu, z którego nikt nie byłby wykluczony, w którym wszyscy uczestnicy mieliby równe prawa i który dawałby jednostkom możliwość emancypacji. Zgodnie z komunikacyjną teorią dyskursu tylko działania komunikacyjne oparte na warunkach dochodzenia do prawdziwości (zgodności twierdzeń z rzeczywistością), słuszności (zgodności twierdzeń z normami i wartościami), szczerości i wiarygodności (autentyczności intencji) mogą prowadzić do prawdziwego porozumienia, a w konsekwencji przezwyciężenia alienacji jednostek (Habermas 1986). We współczesnym świecie rozwój nowych technologii komunikacji i technik manipulacji rozszerza zastosowanie i skuteczność strategicznego wykorzystania mowy polegającego na wywieraniu wpływu, wspiera też komunikacyjne użycie języka z nastawieniem na osiągnięcie bliskości i porozumienie instrumentalne, służące realizacji własnych interesów i osiąganiu określonych celów (Fairclough 1989, 1992).

Tak jak u Habermasa dyskurs jest formą działania komunikacyjnego, tak też w wielu koncepcjach socjologicznych stanowi rodzaj działania społecznego. W tym ujęciu dyskurs jest często wiązany z pojęciem, odbywającej się za pomocą języka, interakcji między jednostkami, w trakcie której oprócz najistotniejszych z tego punktu widzenia procesów komunikacji mamy też do czynienia z innymi aspektami wzajemnego oddziaływania na siebie ludzi.

DYSKURS OPISYWANY JAKO STRUKTURA I PROCES ORAZ ROZPATRYWANY Z PUNKTU WIDZENIA SWOICH FUNKCJI

Dyskurs bywa ujmowany i jako struktura, i jako proces oraz charakteryzowany poprzez pełnione funkcje. W strukturalnym ujęciu dyskurs opisywany jest poprzez swoją budowę, cechującą się określonym porządkiem, mającą pewną formę i elementy składowe, między którymi występują ustalone relacje. Ujęcie to pozwala również spojrzeć na dyskurs jako na system, w którym poszczególne elementy oddziałują na siebie i tworzą spójną całość. Strukturę dyskursu można przedstawiać w postaci horyzontalnego porządku, w formie hierarchicznie ułożonych poziomów, wśród których poziomy wyższe ograniczają i uwarunkowują zjawiska zachodzące na niższych piętrach. W myśl tego na przykład powierzchnię warstwą tekstu (realizacją leksykalną i gramatyczno-składniową) steruje warstwa semantyczna zależna od szerszego kontekstu społeczno-kulturowego. Można także mówić o dialektyce wzajemnych powiązań, zarówno między poziomami, jak i między elementami składowymi tej samej warstwy. Dyskurs może być też postrzegany jako struktura nadrzędna determinująca myślenie, działanie i mówienie. W omówionych wcześniej definicjach dyskurs pojawiał się już na przykład jako system znaczeń, system norm, system myślenia oraz system językowy.

Dyskurs jest też charakteryzowany jako proces, którego istotą są nieustanne przekształcenia i zmiany. Może też odwoływać się do szerszej pojętego procesu interakcji społecznej, na przykład relacji oddziaływania na siebie uczestników dyskursu, w którym strony stale na siebie wpływają, ograniczając się i podlegając nawzajem swojemu wpływowi. Przede wszystkim odnosi się to do różnych aspektów procesów komunikacyjnych. Dyskurs jest działaniem komunikacyjnym, w którym nieustannie konstruowane są znaczenia: „W centrum zainteresowania pojawia się użytkownik i tekst jako proces, dynamiczny akt kreowania i interpretowania znaczeń w kontekście” (Duszak 1998, s. 28). W tym wypadku zwraca się uwagę, że dyskurs to proces konstruowania przez jednostki otaczającej je rzeczywistości społecznej.

Dyskurs jest też rozpatrywany z punktu widzenia funkcji, jakie może pełnić. W myśl tego wyróżnia się trzy główne wymiary dyskursu: komunikacyjny (związany z wytwarzaniem idei, znaczeń i symboli), mentalny (dotyczący procesów poznawczych) i interakcyjny (odnoszący się do wzajemnego oddziaływania jednostek na siebie), ukazujące powiązanie w dyskursie języka, myślenia.

Tak o tym pisze Teun van Dijk (2001, s. 31): „Musimy wziąć pod uwagę, że dyskurs jako działanie społeczne jest usytuowany w ramach wyznaczonych przez rozumienie, komunikowanie się i oddziaływanie interpersonalne, zjawiska te stanowią z kolei części szerszego kontekstu, konstytuowanego przez struktury i procesy społeczno-kulturowe”. Podobnie Jerzy Lukszyn (2001) wyróżnia w dyskursie zbiór znaczeń do odczytania oraz różnorodne czynniki pozajęzykowe: pragmatyczne (sytuacja i uczestnicy), społeczno-kulturowe (realizacja określonej roli społecznej) i psychologiczne (procesy mentalne). Z tego względu badanie dyskursu może obejmować poziom zjawisk psychofizycznych, poziom zjawisk społecznych i poziom języka jako systemu semiotycznego (Grabias 1997).

ANALIZA DYSKURSU WIDZIANA Z PERSPEKTYWY PRZEDMIOTU I METODY BADAŃ

Analiza dyskursu² jako wyodrębniona dziedzina badań nad dyskursem zaczęła się wykształcać się w latach sześćdziesiątych XX wieku pod wpływem rozwoju rozmaitych teorii, takich jak: etnografia, francuski strukturalizm, semiotyka, gramatyka, socjolingwistyka, pragmatyka, etnometodologia, psychologia poznawcza, psychologia społeczna oraz studia nad komunikacją (Dijk 2001). Warto wspomnieć, że inne, równie ważne, źródła badań nad dyskursem to anglosaska filozofia analityczna (Rewers 1995) oraz retoryka, która od starożytności zajmowała się świadomym i zręcznym wykorzystaniem języka w celu przekonania innych do swoich racji, i jej następczyni, nowa retoryka, zajmująca się technikami zwiększającymi siłę perswazyjną przekazu i efektywność komunikacji w zależności od dopasowania strategii argumentacyjnej do celu wypowiedzi i adresata przekazu (Duszak 1998). W tym kontekście należy również przypomnieć o często pomijanych związkach analizy dyskursu z hermeneutyką.

Analiza dyskursu jest najczęściej definiowana poprzez przedmiot swoich badań jako badania nad ustnymi i pisemnymi tekstami lub badania nad użyciem języka. Jednak według niektórych to nie tylko dziedzina badań wyodrębniona ze względu na swój przedmiot, ale coś więcej — szeroka teoretyczno-metodologiczna perspektywa, a może nawet, nowa, samodzielna dyscyplina naukowa, choć to ostatnie określenie wydaje się nieco na wyrost. Co prawda, analiza dyskursu w swoich założeniach miała być spójnym interdyscyplinarnym czy też transdyscyplinarnym podejściem pozwalającym na zintegrowanie lingwistyki i nauk społecznych, ale sukces tego zmierzenia jest raczej kwestionowany (Wodak, Meyer 2001). Na razie analiza dyskursu

² Sam termin „analiza dyskursu” pierwszy raz został zastosowany w 1952 r. przez Zelliga Harrisa — w znaczeniu „metody analizy połączonej mowy lub pisma” i „opisowej lingwistyki wychodzącej poza ograniczenia pojedynczego zdania” — jako określenie podejścia, które bada „powiązania kultury i języka” (por. Malmkjaer 1995).

jawi się raczej jako zbiór rozmaitych pól badawczych rozwijanych równolegle na gruncie różnych dyscyplin naukowych, przede wszystkim lingwistyki, socjologii, filozofii, a także ostatnio psychologii, wraz z pewnymi odmianami hybrydowymi, czego przejawem jest mnogość całkowicie różnych koncepcji dyskursu oraz występowanie w obrębie analizy dyskursu zasadniczo odmiennych nurtów badań. Nie sposób też oprzeć się wrażeniu, że stan ten jest poniekąd konsekwencją faktu, że wobec prymatu badań empirycznych kwestie teoretyczne odgrywają w analizie dyskursu raczej drugorzędną rolę. To prowadzi do sytuacji, w której mamy do czynienia, z jednej strony, z ambitnym, interdyscyplinarnym projektem teoretyczno-metodologicznym, a z drugiej — ze zbiorem niezwykle różnorodnych i rozwiniętych badań empirycznych.

Przedmiotem badań analizy dyskursu są z zasady wypowiedzi pisane i ustne, co ważne, pochodzące z naturalnych sytuacji, na przykład: ze środków masowej komunikacji oraz rozmów, zapisków i korespondencji zarówno prywatnych, jak i powstałych w obrębie formalnych instytucji. W rzadkich przypadkach, gdy produkty komunikacyjnej aktywności człowieka nie są naturalnymi wytworami, badania projektowane są tak, by maksymalnie ograniczyć wpływ badacza (np. stosuje się otwarte pytania i nie strukturalizuje z góry przebiegu rozmowy) lub badacza traktuje się jak aktywnego współuczestnika procesów komunikacji i analizuje jego rolę w przebiegu konwersacji. Analizie dyskursu poddaje się materiały pochodzące z rozmów między co najmniej dwoma uczestnikami konwersacji oraz wypowiedzi monologowe, w których w sporadycznych przypadkach drugim uczestnikiem dyskursu może być *alter ego* mówiącego. Przedmiotem analizy mogą być wszelkie teksty pisane, niezależnie od ich formy i celu powstania.

Badania dyskursu to przede wszystkim analizy jakościowe, na przykład badanie strategii argumentacyjnej rozmówców, choć czasami wykonuje się również analizy o bardziej ilościowym charakterze, na przykład analizy frekwencyjne występowania różnego rodzaju wyrażen czy zwrotów (zaimków, przysłówków określających czas, czasowników modalnych). Żmudnej i dokładnej analizie są poddawane zarówno teksty pisane, jak i zarejestrowane rozmowy, przy czym w przypadku tych drugich najczęściej wykonywana jest specjalna, bardzo dokładna transkrypcja zawierająca nie tylko wypowiadane treści werbalne, ale i pozawerbalne sygnały (pauzy, akcenty, intonację, zawałania, zacięcia, nakładanie się głosów). Z kolei oprócz treści tekstów pisanych, na przykład artykułów prasowych, przedmiotem analizy może być także ich rozmieszczenie graficzne, forma prezentacji, sąsiedztwo, ilustracje, zdjęcia itp. Z powodu konieczności przeprowadzenia drobiazgowej, pogłębionej analizy do badania na ogół wykorzystuje się niewielkie próby tekstów lub rozmów. Argumentuje się to tym, że badacze dyskursu interesują wypowiedzi, a nie ich producenci, a więc dostateczna ilość materiału może pochodzić nawet od niewielkiej liczby osób, z jednego tekstu lub rozmowy.

GLÓWNE NURTY W ANALIZIE Dyskursu:
LINGWISTYCZNIE ZORIENTOWANA ANALIZA Dyskursu, SOCJOLOGICZNIE
ZORIENTOWANA ANALIZA Dyskursu I KRYTYCZNA ANALIZA Dyskursu

Generalnie w analizie dyskursu można wyodrębnić trzy główne kierunki badań: lingwistyczną odmianę analizy dyskursu, socjologiczną odmianę analizy dyskursu i krytyczną odmianę analizy dyskursu. Część badaczy wyróżnia nawet tylko dwie zasadnicze odmiany: podejście zorientowane tekstualnie (lingwistycznie) oraz analizę zorientowaną socjologicznie (lub szerzej podejście społeczno-kulturowe³), które zostaną przedstawione na początku.

Podejście lingwistyczne definiuje dyskurs jako używanie języka i na pierwszy plan wysuwa zagadnienia formowania wypowiedzi, jej formy lingwistycznej i funkcji w danym tekście (Ember, Levinson 1996). Dyskurs w rozumieniu lingwistycznym najczęściej odnosi się do struktury wewnętrznej tekstu lub do nadawcy i do odbiorcy przekazu. Podejście lingwistyczne zajmuje się na ogół badaniem tekstów pisanych i opisem strukturalnym dyskursu ujmowanego jako wytwór (Dijk 2001). Jest to często podejście formalistyczne, zasadniczo badające dyskurs jako strukturę językową (Schiffrin 1994). Według *The Linguistics Encyclopedia* (Malmkjaer 1995), lingwistyczny kierunek analizy dyskursu wywodzi się z prac Michaela Hollidaya (por. 1978), a czołowymi przedstawicielami tego podejścia są John Sinclair i Malcolm Coulthard (1975) oraz inni badacze skupieni wokół University of Birmingham.

Badacze zorientowani socjologicznie przywiązują natomiast większą wagę do kontekstu (zarówno lokalnego i makrohistorycznego), w którym występuje dana wypowiedź, niż do jej cech strukturalnych (Ember, Levinson 1996). Socjologiczne rozumienie dyskursu jest bardziej intertekstualne i koncentruje się na rzeczywistości pozajęzykowej. Dyskurs w ujęciu socjologicznym jest zazwyczaj rozumiany jako działanie komunikacyjne. Socjologiczny kierunek w analizie dyskursu to także podejście interakcjonistyczne badające dyskurs jako pełniący określone funkcje społeczne, uwarunkowany kulturowo sposób używania języka (Schiffrin 1994). Zwolennicy podejścia socjologicznego interesują się głównie dyskursem ujmowanym jako proces i badają raczej wypowiedzi

³ Do tego nurtu zaliczyłabym też prężnie rozwijającą się gałąź badań zwaną psychologią dyskursywną (Jorgensen, Phillips 2002). Psychologia dyskursywna jest jednym z najważniejszych podejść konstruktywistycznych w obrębie psychologii, rozwiniętym głównie przez Jonathana Pottera i Margaret Wetherell (1987) jako krytyka i wyzwanie dla kognitywizmu. W myśl tej perspektywy kategorie poznawcze nie są wewnętrznymi wytworami umysłu jednostek, ale są konstruowane przez ludzi w trakcie działań społecznych i komunikacji, nie mają waloru uniwersalnego, lecz są zależne od społeczno-historycznych okoliczności. Dyskurs jest pojęciem stosowanym również w innych działach psychologii — psycholingwistyce (jako realizacja kompetencji komunikacyjnej, czyli zdolności do posługiwania się kompetencją językową, stosownie do sytuacji, słuchaczy i celów mówiącego, która wraz z kompetencją językową, czyli abstrakcyjną zdolnością do produkowania i odbioru wypowiedzi, składa się na wiedzę językową człowieka: Kurcz 1998), psychologii społecznej (w związku z efektywnością strategii dyskursywnych) oraz psychologii klinicznej (do badań nad interakcją między terapeutą a pacjentem).

ustne⁴ (Dijk 2001), co wiąże się z etnometodologicznymi korzeniami socjologicznie zorientowanej analizy i jej silnymi związkami z analizą konwersacyjną. Socjologiczna odmiana analizy dyskursu wywodzi się z prac Harolda Garfinkla (1967) oraz badań z dziedziny analizy konwersacyjnej, prowadzonych przez Harveya Sacksa i jego współpracowników Emanuela Schegloffa i Gail Jefferson (Malmkjaer 1995). Wiele z badań należących do społeczno-kulturowej perspektywy koncentruje się też na zjawiskach związanych z takimi fenomenami, jak władza, kontrola społeczna i różne pojęta ideologia, w przypadku których najwyraźniejszym źródłem inspiracji są prace Michela Foucault (Ember, Levinson 1996).

O ile dwie poprzednie odmiany badań nad dyskursem można ze względu na cele i założenia przypisać generalnie do nurtu deskryptywno-eksplanacyjnego, o tyle krytyczna analiza dyskursu jest zasadniczo odmienną perspektywą, która bywa wyróżniana jako trzeci odrębny kierunek w analizie dyskursu (Malmkjaer 1995). Reprezentanci podejścia eksplanacyjno-deskryptywnego stawiają sobie przede wszystkim cele poznawcze, przedstawiciele krytycznej analizy dyskursu⁵ traktują swoje badania jako formę zaangażowanej praktyki społecznej, a nawet działalności politycznej, nastawionej na zmianę rzeczywistości. Zdaniem jednego z przedstawicieli tego typu podejścia, Normana Fairclougha (1985), w krytycznej analizie dyskursu głównym celem jest odsłanianie przyczyn określonego użycia języka w odniesieniu do poziomu struktur społecznych oraz ukazanie, jak język wpływa na reprodukowanie i utrwalanie tych struktur. Krytyczna analiza dyskursu koncentruje się na demaskowaniu nierówności społecznych, wyrażanych i umacnianych poprzez język, oraz działa na rzecz emancypacji dyskryminowanych grup, które są wykluczane z udziału w dyskursie lub marginalizowane (Habermas 1999). Społecznie zaangażowana analiza dyskursu demaskuje na przykład manipulacje polityczne wykorzystywane w mass mediach oraz obnaża uprzedzenia rasowe i płciowe.

W związku z tym przedmiotem szczególnego zainteresowania zarówno krytycznej analizy dyskursu, jak i pokrewnej z nią lingwistyki krytycznej⁶ jest

⁴ Reprezentanci socjologicznie zorientowanej analizy dyskursu coraz częściej zajmują się także badaniem przekazów pisanych argumentując, że teksty pisane, podobnie jak mowa, wyrażają reakcję autora na wcześniejsze wydarzenia (najczęściej zachowania komunikacyjne innych), są działaniem nastawionym na osiągnięcie pewnego celu i tworzonym z myślą o określonym odbiorcy.

⁵ Krytyczna analiza dyskursu to podejście powstałe na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku (Wodak, Meyer 2001), rozwijane przez grupę badaczy takich jak: Teun van Dijk, Norman Fairclough, Gunther Kress, Theo van Leeuwen i Ruth Wodak.

⁶ Lingwistyka krytyczna jest podejściem rozwiniętym w latach siedemdziesiątych XX wieku przez Rogera Fowlera, Gunthera Kressa i Roberta Hodge'a, którzy łączyli lingwistyczną analizę tekstu ze społeczną teorią funkcjonowania języka w procesie politycznym i ideologicznym (Fairclough 1992). Roger Flower, Robert Hodge, Gunther Kress i Tony Trew (1979) tak formułowali cele analizy krytycznej: „Lingwistyka krytyczna próbuje, analizując najdrobniejsze elementy struktury języka w ramach społeczno-historycznej sytuacji tekstu, uświadomić ludziom system przekonań i wartości zakodowane w języku, a nie dostrzegane przez tych, którzy traktują dany dyskurs jako naturalny”.

dyskurs jako wąsko pojęta ideologia, która legitymizuje i podtrzymuje strukturę społeczną oraz wiąże się z grupowymi interesami, wartościami i konfliktami (Kress 1985). Krytyczne badania nad dyskursem dotyczą wykorzystywania języka z punktu widzenia władzy, dominacji, kontroli, dyskryminacji i nierówności, tak jak badania Gunthera Kressa i Roberta Hodge'a (1988), którzy dowodzą, że dyskurs władzy i autorytetu uprzedmiotawia nieuprzywilejowanych, redukując ich sprawstwo i znaczenie, a umacnia uprzywilejowanych. Podobnie Gill Seidel (1985) wykazywała, że społeczne nierówności wpływają na sposób używania języka oraz manifestują się w językowym sposobie konstruowania klas, ras i płci. Zdaniem badaczki, nieustanna walka o dominację ujawnia się zarówno na poziomie znaczeń, jak i na poziomie syntaktycznej konstrukcji zdań i wyborów leksykalnych, dyskurs — zgodnie z jej znaną definicją — jest polem walki, miejscem produkowania i kwestionowania znaczeń społecznych.

Oprócz takiego radykalnego podejścia, zgodnie z którym badacze starają się ujawniać wykorzystywanie przez pewne grupy języka do legitymizacji własnej dominacji i realizacji wąsko pojętych interesów oraz niwelować związane z tym nierówności, krytyczna analiza dyskursu stawia sobie za cel uświadomienie ludziom, że język to nie coś naturalnego, neutralne narzędzie, ale nośnik systemu przekonań i wartości wyznawanych przez jednostki, zależny od ich pozycji i szerszych społeczno-historycznych uwarunkowań, co zbliża ją do socjologicznej odmiany analizy dyskursu.

WEWNĘTRZNE ZRÓŻNICOWANIE W RAMACH SOCJOLOGICZNIE ZORIENTOWANEJ ANALIZY DYSKURSU

W obrębie socjologicznie zorientowanej analizy dyskursu można wyróżnić kilka odmiennych kierunków badań, z których najbardziej widoczne są dwa nurty — podejście oparte na poststrukturalistycznej teorii Michela Foucault oraz badania nawiązujące do etnometodologii i analizy konwersacyjnej. W socjologicznych badaniach dyskursu można też dostrzec odwołania do dorobku Ervinga Goffmana oraz do dokonań interakcjonizmu symbolicznego.

Przyjmuje się, że rozwój socjologicznie zorientowanej analizy dyskursu był w znacznym stopniu związany z pracami Michela Foucault, a zwłaszcza jego książką *Archeologia wiedzy*. W odróżnieniu od innych socjologicznych analiz dyskursu jest to przede wszystkim podejście strukturalne, w którym dyskurs jest definiowany jako system wiedzy. Charakterystyczne dla tego podejścia jest rozpatrywanie dyskursu w wysoce abstrakcyjny sposób i badanie ogólnych zależności między szeroko pojętą kulturą a społeczeństwem.

Wiąże się to z celem archeologii wiedzy, którym było poznanie zmiennych historycznie, fundamentalnych struktur myślenia, odkrycie reguł tworzenia się wiedzy determinujących zakres tego, co i jak jest mówione w danym czasie. Swoistość pojmowania dyskursu przez Michela Foucault polegała na postrzeganiu go jako kategorii *par excellence* epistemologicznej służącej do analizy sys-

temów wiedzy: „Badanie dyskursu miało ujawnić strukturę danego systemu wiedzy, ukryte w nim założenia i przeświadczenia, a w szczególności granice, których nie jest w stanie przekroczyć” (Szacki 2001, s. 905). W podobnym znaczeniu Foucault używał również innego pojęcia, *episteme*, oznaczającego charakterystyczny dla pewnego okresu nieuświadamiany sposób myślenia, teoretyczne *a priori*, które: „w danej epoce wycina w obszarze doświadczenia pole wiedzy możliwej, określa sposób istnienia przedmiotów, które w tym polu się jawią, uzbraja potoczne spojrzenie zdolnością teoretyczną i określa warunki, w których można o rzeczach utrzymywać opinię uznawaną za prawdę” (Foucault 1977, s. 231).

Autor *Archeologii wiedzy* poszukiwał więc w wypowiedziach pewnych regularności — „podobnego systemu rozproszenia” — charakterystycznego dla określonej formacji dyskursywnej. Francuski myśliciel używał pojęcia „formacje dyskursywne” na oznaczenie powiązanych rodzin wypowiedzi podporządkowanych wspólnej praktyce dyskursywnej, czyli podlegających zbiorowi reguł determinujących w danym obszarze zakres możliwych wypowiedzi i zbiór obiektów, o których można mówić, oraz zasad, jak należy to robić. Przy czym dyskurs to dla niego nie tylko pewna charakterystyczna dla danego okresu forma ustrukturyzowania wiedzy, ale uwarunkowane historycznie i epistemologicznie reguły mówienia i działania właściwe dla danej dziedziny życia. Jak zauważył Stuart Hall (2001, s. 72): „To, co go [Foucaulta] interesuje, to reguły i praktyki, które wytwarzają znaczące wypowiedzi i regulują dyskurs w różnych okresach historycznych”. Badacz szukał więc nadrzędnych reguł nie tylko analizując wypowiedzi, ale i badając obiekty i osoby, które personifikują dyskurs, a także związane z nimi instytucje i praktyki. Na przykład w książce *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu* Foucault (1987) badał przemiany w społecznym konstruowaniu choroby psychicznej od średniowiecznego traktowania szaleńców jako osoby posiadające szczególną łaskę lub dotknięte grzechem do nowożytnego postrzegania dewiantów jako nosicieli niebezpiecznej choroby.

Michel Foucault był także przekonany o ścisłym związku dyskursu, wiedzy i władzy. Dyskursy, czyli historycznie i epistemologicznie uwarunkowane systemy wiedzy, ograniczały jednostki i organizowały rzeczywistość społeczną. Tak o tym pisał Jerzy Szacki (2001, s. 907): „W gruncie rzeczy, każdy dyskurs jest zarazem systemem władzy, oznacza bowiem narzucenie pewnej liczbie ludzi jakiejś definicji prawdy i fałszu, dobra i zła, normalności i patologii”. To uprzedmiotowienie jednostek będących we władzy dyskursów, podobnie jak reifikacja dyskursów i traktowanie ich jako monolitycznych i ogólnych systemów, należy zresztą do najbardziej krytykowanych punktów teorii Foucaulta i prac nią inspirowanych. Badaniom dyskursu odwołującym się do koncepcji autora *Archeologii wiedzy* zarzuca się zbyt duży stopień abstrakcji i za małe zainteresowanie tym, jak w różnych kontekstach i sytuacjach zmienia się znaczenie oraz jak znaczenie jest społecznie negocjowane (Jorgensen, Phillips 2002).

Przy tej okazji warto wspomnieć o innych badaniach, w których dyskurs traktowany jest jako ideologia, czy to w wąskim, czy to w szerokim sensie, lokujących się często na pograniczu socjologicznie i krytycznej zorientowanej analizy dyskursu. Z punktu widzenia socjologicznych badań nad analizą dyskursu interesujące są również prace powstałe w nurcie socjologii wiedzy.

Najsilniej rozwiniętym nurtem socjologicznych badań nad dyskursem są jednak badania o etnometodologicznych korzeniach. Etnometodologiczne źródła są zresztą wyraźnie widoczne w socjologicznie zorientowanej analizie dyskursu, a odłam badań etnometodologicznych — analiza konwersacyjna — jest uważany za najbardziej rozwiniętą gałąź socjologicznej odmiany analizy dyskursu. Badacze dyskursu analizują codzienne konwersacje w celu odkrycia technik, jakie ludzie stosują, by wytworzyć wspólny sens otaczającej ich rzeczywistości, przyjmując przy tym za Haroldem Garfinklem (1967), że społeczeństwo jest wytwarzane w toku codziennych interakcji i że ludzie stosują pewne wyuczone umiejętności i metody w celu podtrzymania podzielanej wizji świata.

Analiza konwersacyjna, podejście rozwinięte przez Harveya Sacksa, Emanuela Schegloffa i Gail Jefferson, koncentruje się na formalno-strukturalnych aspektach interakcji werbalnych, na przykład na strukturze konwersacji, czyli uporządkowaniu rozmów pod względem sekwencji wypowiedzi i ról osób biorących udział w rozmowie, na kolejności zabierania głosu i zmian osób mówiących (por. Sacks, Schegloff, Jefferson 1974; Sacks 1992). Analizy Sacksa i jego współpracowników mają w wysokim stopniu lingwistyczny charakter i sprowadzają się do drobiazgowych analiz transkrypcji rozmów i studiowania formalnych właściwości konwersacji. Z kolei instytucjonalna analiza konwersacyjna koncentruje się wokół zagadnienia, w jaki sposób charakter i przebieg rozmów są uwarunkowane i ograniczane przez kontekst instytucjonalny, w którym zachodzą, i przez społeczne role rozmówców, na przykład relację lekarz–pacjent (por. Cicourel 1985; Silverman 1997) czy stosunek sędziego–pod sądny (por. Wodak 1995). Założenie leżące u podstaw tych badań można scharakteryzować słowami Gunthera Kressa (1985, s. 28): „instytucje społeczne produkują specyficzne sposoby mówienia o pewnych aspektach życia społecznego, które mają związek z miejscem i naturą tych instytucji”.

Analiza dyskursu odwołująca się do dokonań etnometodologii poszukuje więc ukrytych wzorów zachowań komunikacyjnych jednostek. Wzory te można zaobserwować już na podstawie pojedynczych rozmów. W pracach zainspirowanych etnometodologią dyskurs ujmowany jest jako proces dynamiczny i utożsamiany z interakcją, w której kluczową rolę odgrywa komunikacja werbalna. Interakcja ma jednak na ogół z góry określony przebieg, gdyż ludzie używają we wzajemnych kontaktach społecznie wyuczonych metod i umiejętności.

Odmienne założenia interakcjonizmu symbolicznego sprawiają, że perspektywa ta może zainspirować badaczy dyskursu do rozwinięcia nowego typu badań, do tej pory dosyć rzadkich, które koncentrują się na roli komunikacji jako

podstawowego obszaru wykształcania się tożsamości jednostek i tworzenia się ładu społecznego. Zgodnie bowiem z założeniami interakcjonizmu symbolicznego społeczeństwo i tożsamość jednostek podlegają nieustannemu procesowi zmiany, będąc konstruowane w procesie interakcji społecznych (Blumer 1975). W podejściu tym podkreśla się indeterminizm i twórczy charakter wszelkich działań ludzkich oraz wzajemny wpływ na siebie partnerów interakcji, w tym na formowanie się poczucia tożsamości własnej jednostek. Przyjęcie, że to w trakcie interakcji jednostki negocjują znaczenia, daje możliwość pokazania zmian i procesu wyłaniania się nowych zjawisk społecznych. Taka perspektywa, skoncentrowana na poziomie pojedynczych interakcji, mniej uwagi pozwala udzielić uwarunkowaniom i społecznym konsekwencjom działań jednostek, inaczej niż podejścia zainspirowane teorią poststrukturalistyczną czy etnometodologią.

William Corsaro (1985) oraz inni badacze zajmujący się społeczno-kulturową analizą dyskursu wskazują również na ślady wpływu dorobku teoretycznego Ervinga Goffmana na rozwój socjologicznie zorientowanej analizy dyskursu. Goffmanowska koncepcja porządku interakcyjnego (Goffman 1989) — odnosząca się do odrębnego poziomu rzeczywistości społecznej, sytuującego się między językiem a strukturą społeczną — przywodzi na myśl koncepcję dyskursu jako struktury pośredniczącej. Zgodnie z interakcjonistyczną teorią Goffmana, ład społeczny jest podtrzymywany w trakcie codziennych działań jednostek, a aktorzy społeczni odgrywają swoje role zgodnie ze scenariuszem, który określa repertuar zachowań możliwych w danej sytuacji. Innymi słowy, działanie ludzi odbywa się w pewnych ogólnych ramach, które są dla uczestników swoistym układem odniesienia, przy czym strukturującą rolę odgrywają zarówno obiektywne ograniczenia zewnętrzne, takie jak otoczenie materialne i działania innych ludzi, jak i wewnętrzne schematy interpretacyjne (Goffman 1984). Owe ramy są do pewnego stopnia społecznie konstruowane i mogą podlegać pewnym modyfikacjom. Goffmanowską metaforę ramy obrazu, uwydątniającej jedne obiekty i wyłączającej z pola uwagi inne, można zresztą porównać także do działania dyskursu, uwypuklającego pewne tematy i przemilczającego inne, którą to właściwością dyskursu zajmowali się w swoich badaniach, na przykład Marek Czyżewski, Kinga Dunin i Andrzej Piotrowski (1991). Z kolei wykorzystując dramaturgiczną koncepcję Goffmana (2000), badacze dyskursu mogą dociekać, jakie strategie stosują jednostki, by podtrzymać wobec innych określoną definicję sytuacji i zaprezentować się w odpowiedni sposób.

Podejście teoretyczne Ervinga Goffmana jest przykładem próby odnalezienia kompromisu między determinizmem strukturalnym a społecznym konstruktywizmem. Taka perspektywa, która uwzględniając twórczy charakter ludzkich zachowań komunikacyjnych, zarazem bierze pod uwagę ich społeczne zaprogramowanie i ograniczenia, jest obiecująca i może być wykorzystana także w badaniach nad dyskursem. Przykładem podobnego podejścia na gruncie badań nad dyskursem jest koncepcja repertuaru interpretacyjnego (Wetherell, Potter 1992), polegająca na założeniu, że dyskursy to elastyczne zespoły spo-

lecznych wzorów interpretacyjnych, które są używane w interakcjach, ale mogą też w czasie tych interakcji ulegać modyfikacji i przekształcaniu.

OCENA STANU I PERSPEKTYWY ROZWOJU SOCJOLOGICZNIE ZORIENTOWANEJ ANALIZY DISKURSU

Według Williama Corsaro (1985), socjologowie w zbyt małym stopniu wychodzą poza swoją dyscyplinę, na przykład czyniąc użytek z badań nad językiem, w przeciwieństwie na przykład do językoznawców, którzy w swoich badaniach już od dawna zaczęli uwzględniać szerszy kontekst społeczny. Zdaniem wspomnianego autora, socjologowie za rzadko podejmują próbę wykorzystania dorobku analizy dyskursu, choć badania and dyskursem, które w znacznym stopniu wywodzą się z teorii i badań socjologicznych oraz są skoncentrowane na znaczeniu z jednej strony języka dla wytwarzania i utrzymania porządku społecznego, a z drugiej szerszego kontekstu społecznego dla procesów komunikacji, wydają się podejściem niezwykle obiecującym. Możliwość wykorzystania analizy dyskursu do badania genezy, kształtu i zmian ładu społecznego na razie jest jednak przez socjologów niedoceniana. Tymczasem w ramach socjologicznie zorientowanej analizy dyskursu mogłoby dojść do twórczego zintegrowania i inspirującego wykorzystania dokonań badaczy dyskursu i socjologów.

Interesujące mogłoby być na przykład wykorzystanie w badaniach nad dyskursem najnowszych koncepcji socjologicznych, takich jak teoria Pierre'a Bourdieu czy teoria Anthony'ego Giddensa. Sam Bourdieu (1991) interesował się zresztą komunikacją jako procesem społecznym, któremu nieodłącznie towarzyszy relacja władzy symbolicznej. Nawiązując do Pierre'a Bourdieu (2001), dyskurs można też rozumieć jako pole komunikacyjne, na które oddziałują różne siły. W polu tym działają różni aktorzy, konstytuowani przez swoje habitusy i zależni od wpływów pola, swojej pozycji w nim oraz posiadanego kapitału. Działania komunikacyjne aktorów i ich materialne wytwory mogą być traktowane jako wynik interakcji zachodzących między aktorami w specyficznych polach.

Innym interesującym tropem mogłaby być próba połączenia teorii strukturalizmu (Giddens 2001b) i analizy dyskursu. Dyskurs mógłby być z tej perspektywy rozumiany jako stanowiąca wynik działań komunikacyjnych jednostek struktura, która strukturuje zachowania ludzi. Takie podejście pozwoliłoby przezwyciężyć problem struktury i podmiotowego sprawstwa, jeden z najważniejszych zarówno w socjologii, jak i socjologicznie zorientowanej analizie dyskursu.

Intensywniejsze włączenie się socjologów w badania nad dyskursem mogłoby być korzystne dla rozwoju analizy dyskursu jako formy interdyscyplinarnych badań społecznych. Mogłoby też przyczynić się do przezwyciężenia dominującej pozycji językoznawstwa w analizie dyskursu — tak w warstwie teoretycznej, jak i metodologicznej — i stanowić krok na drodze do realizacji pierwotnego postulatu analizy dyskursu, by stała się zintegrowanym interdy-

scyplinarnym podejściem dążącym do zbudowania szerokiej społeczno-językowej teorii i wypracowania własnej metodologii badań. Ogólnie można powiedzieć, że socjologicznie zorientowana analiza dyskursu może być obiecującym podejściem teoretyczno-metodologicznym, wartym rozwijania ze względu na korzyści, jakie z tego płyną dla samej socjologii, a także szerzej — na jej wkład w rozwój nauki przekraczającej tradycyjne dyscyplinarne podziały i opierającej się na podejściach interdyscyplinarnych czy transdyscyplinarnych.

PODSUMOWANIE

Powyższy artykuł jest próbą ukazania istoty socjologicznie zorientowanej analizy dyskursu i określenia jej swoistości na tle innych nurtów badań nad dyskursem. Wieloznaczność pojęcia dyskursu wymaga jednak wcześniejszego przeglądu i uporządkowania jego różnorodnych koncepcji rozwiniętych na gruncie różnych dyscyplin naukowych i ich pograniczach. Tekst wychodzi więc od ukazania wielości i odmienności definicji dyskursu i omawia pojęcie dyskursu z punktu widzenia różnych kryteriów formalnych i problemowych. Ta część tekstu pozwala na konkluzję, że analiza dyskursu mimo swoich ambicji nie jest raczej spójną teoretyczno-metodologiczną perspektywą ani tym bardziej samodzielną i wewnętrznie zintegrowaną dyscypliną badań. Mamy raczej do czynienia z różnorodnymi rozproszonymi ujęciami badawczymi, wśród których można jednak dostrzec dominację podejścia lingwistycznego.

W analizie dyskursu można jednak wyodrębnić trzy podstawowe nurty badań: lingwistyczną analizę dyskursu, socjologiczną analizę dyskursu i krytyczną analizę dyskursu. Na tym tle widać swoistość socjologicznie zorientowanej analizy dyskursu, mimo jej wyraźnego wewnętrznego zróżnicowania i przenikania się z innymi odmianami. Wydaje się również, że socjologiczna odmiana analizy dyskursu ma znacznie większy potencjał, niż można by wnioskować z opisu jej stanu obecnego. Wyżej wskazane zostały przykłady perspektyw rozwoju socjologicznej odmiany dyskursu i potencjalne obszary integracji teorii socjologicznej i analizy dyskursu, na przykład przez wykorzystywanie najnowszych teorii socjologicznych do badań nad dyskursem.

BIBLIOGRAFIA

- Austin John L., 1962, *How to Do Things with Words*, Clarendon Press, Oxford.
- Blumer Herbert, 1975, *Implikacje socjologiczne myśli George'a Herberta Meada*, w: Włodzimierz Derczyński, Aleksandra Jasińska-Kania, Jerzy Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Bourdieu Pierre, 1991, *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge.
- Bourdieu Pierre, Wacquant Loïc, 2001. *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, tłum. Janusz Sławiński, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Cicourel Aaron V., 1985, *Doctor — Patient Discourse*, w: Teun A. van Dijk (red.), *Handbook of Discourse Analysis*, t. 1, Academic Press, London.

- Chalaby Jean, 1996, *Beyond the Prison-House of Language: Discourse as a Sociological Concept*, „The British Journal of Sociology”, t. 47, nr 4.
- Corsaro William, 1985, *Sociological Approaches to Discourse Analysis*, w: Teun A. van Dijk (red.), *Handbook of Discourse Analysis*, t. 1, Academic Press, London.
- Cuddon John A. 1998, *A Dictionary of Literary Term and Literary Theory*, Blackwell, Oxford.
- Czyżewski Marek, 1997, *W stronę teorii dyskursu publicznego*, w: Marek Czyżewski, Siergiusz Kowalski, Andrzej Piotrowski (red.), *Rytualny chaos*, Aureus, Kraków.
- Czyżewski Marek, Dunin Kinga, Piotrowski Andrzej, 1991, *Cudze problemy: o ważności tego, co nieważne*, Ośrodek Badań Społecznych, Warszawa.
- Dijk Teun A. van, 1985. *Introduction*, w: Teun A. van Dijk (red.), *Handbook of Discourse Analysis*, t. 4, Academic Press, London.
- Dijk Teun A. van, 1991, *Racism and the Press*, Routledge, London.
- Dijk Teun A. van, 1993, *Elite Discourse and Racism*, Sage, Newbury Park, CA.
- Dijk Teun A. van, 2001, *Dyskurs jako struktura i proces*, tłum. Grzegorz Grocholski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Durkheim Émile, 1968, *Zasady metody socjologicznej*, tłum. Jerzy Szacki, PWN, Warszawa.
- Duszek Anna, 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ember Melvin, Levinson David, 1996, *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, Henry Holt, New York.
- Fairclough Norman, 1985, *Critical and Descriptive Goals in Discourse Analysis*, „Journal of Pragmatics”, nr 9.
- Fairclough Norman, 1989, *Language and Power*, Longman, London.
- Fairclough Norman, 1992, *Discourse and Social Change*, Polity Press, Cambridge.
- Flower Roger, Hodge Robert, Kress Gunther, Trew Tony, 1979, *Language and Control*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Foucault Michel, 1977, *Archeologia wiedzy*, tłum. Andrzej Siemek, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Foucault Michel, 1987, *Historia szaleństwa w dobie klasycyzmu*, tłum. Helena Kęszycka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Garfinkel Harold, 1967, *Studies in Ethnomethodology*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Giddens Anthony, 2001a, *Nowoczesność i tożsamość. «Ja» i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. Alina Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Giddens Anthony, 2001b, *Nowe zasady metody socjologicznej*, tłum. Grażyna Woroniecka, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- Głowiński Michał, 2002, *Dyskurs*, w: Michał Głowiński (red.), *Słownik terminów literackich*, Ossolineum, Wrocław.
- Goffman Erving, 1983, *The Interaction Order*, „American Sociological Review”, t. 48, s. 1–17.
- Goffman Erving, 1984, *Pierwotne ramy interpretacji*, w: Edmund Mokrzycki (red.), *Kryzys i schizma*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Goffman Erving, 2000, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, tłum. Helena Datner-Śpiewak, Paweł Śpiewak, Wydawnictwo KR, Warszawa.
- Grabias Stanisław, 1997, *Język w zachowaniach społecznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Habermas Jürgen, 1986, *Pojęcie działania komunikacyjnego (uwagi wyjaśniające)*, tłum. Andrzej Maciej Kaniowski, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3.

- Habermas Jürgen, 1999, *Teoria działania komunikacyjnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Hall Stuart, 2001, *Foucault: Power, Knowledge and Discourse*, w: Margaret Wetherell, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates (red.), *Discourse Theory and Practice*, Sage Publications, London.
- Halliday Michael, 1978, *Language as Social Semiotics*, Edward Arnold, London.
- Hodge Robert, Kress Gunther, 1988. *Social Semiotics*, Cornell University Press, Ithaca, New York.
- Honderich Ted, 1993, *Encyklopedia filozofii*, t. 1, Zysk i Ska, Poznań.
- Jorgensen Marianne, Phillips Louise, 2002, *Discourse Analysis as Theory and Method*, Sage Publications, London.
- Krajewski Władysław, 1996, *Dyskurs*, w: W. Krajewski (red.), *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Kress Gunther, 1985, *Ideological Structures in Discourse*, w: Teun A. van Dijk (red.), *Handbook of Discourse Analysis*, t. 4, Academic Press, London.
- Kurcz Ida, 1998, *Dyskurs*, w: W. Szewczuk (red.), *Encyklopedia psychologii*, Fundacja Innowacja, Warszawa.
- Labocha Joanna, 1996, *Tekst, wypowiedź, dyskurs*, w: Stanisław Gajda, Mieczysław Balowski (red.), *Styl a tekst*, Uniwersytet Opolski, Opole.
- Lukszyn Jerzy, 2002, *Języki specjalistyczne: słownik terminologii przedmiotowej*, Katedra Języków Specjalistycznych, Warszawa.
- Malmkjaer Kirsten, 1995, *The Linguistics Encyclopedia*, Routledge, New York.
- Olechnicki Krzysztof, Załęcki Paweł, 1999, *Słownik socjologiczny*, Graffiti, Toruń.
- Posiad Antoni, 2000, *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Potter Jonathan, Wetherell Margaret, 1987, *Discourse and Social Psychology*, Sage, London.
- Purvis Trevor, Hunt Alan, 1993, *Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology...*, „The British Journal of Sociology”, t. 44, nr 3.
- Ricoeur Paul, 1989, *Język, tekst, interpretacja*, tłum. Piotr Graff, Katarzyna Rosner, PIW, Warszawa.
- Rewers Ewa, 1995, *Teorie dyskursu i ich znaczenie dla badań nad literaturą*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1.
- Rosner, Katarzyna, 1991, *Hermeneutyka jako krytyka kultury*, PIW, Warszawa.
- Sacks Harvey, Schegloff Emanuel, Jefferson Gail, 1974, *A Simplest Systematics for the Organization of Turn-taking for Conversation*, „Language”, t. 50, s. 696–735.
- Sacks Harvey, 1992, *Lectures on Conversation*, t. 1, Blackwell, Oxford.
- Schiffrin Deborah, 1994, *Approaches to Discourse*, Blackwell, Oxford–Cambridge, Mass.
- Seidel Gill, 1985, *Political Discourse Analysis*, w: Teun A. van Dijk (red.), *Handbook of Discourse Analysis*, t. 4, Academic Press, London.
- Silverman David, 1997, *Discourses of Counselling*, Sage, London.
- Sinclair John, Coulthard Malcolm, 1975, *Towards an Analysis of Discourse*, Oxford University Press, Oxford.
- Skwirut Aneta, 2001, *Dyskurs nostalgiczny: nowoczesność czy tradycja?*, <http://www.odrozdzenie.org.ua/filologia/skwirut.pdf>
- Szacki Jerzy, 2001, *Historia myśli socjologicznej. Wydanie nowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wetherell Margaret, Potter Jonathan, 1992, *Mapping the Language of Racism*, Harvester Wheatsheaf, London.

- Wetherell Margaret, 2001, *Introduction*, w: Margaret Wetherell, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates, *Discourse Theory and Practice*, Sage Publications, London.
- Wodak Ruth, 1985, *The Interaction between Judge and Defendant*, w: Teun A. van Dijk (red.), *Handbook of Discourse Analysis*, t. 1, Academic Press, London.
- Wodak Ruth, Meyer Michael, 2001, *Methods of Critical Discourse Analysis*, Sage Publications, London.
- Zirk-Sadowski Marek, 1992, *Pojęcie dyskursu*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 2.

SOCIOLOGICAL DISCOURSE ANALYSIS

Summary

The article aims at showing the nature of sociological discourse analysis and establishing its specificity in view of other kinds of research regarding it. The text opens with the presentation of the multiplicity of discourse definitions, which stem from various scholarly disciplines. That leads the Author to the conclusion that discourse analysis is by no means a cohesive theoretical and methodological perspective, nor a self-sufficient or integrated discipline, but rather a collection of various areas of inquiry with a dominating position of linguistics. Despite the above-mentioned shortcoming, it is possible to distinguish a sociological approach to discourse analysis and this type of research remains largely unused by the sociologists. The article points to various ways of further development of sociological discourse analysis as well as potential integration of social theory with discourse analysis.

Key words/słowa kluczowe

Discourse / dyskurs; sociologically oriented discourse analysis / socjologicznie zorientowana analiza dyskursu; linguistically oriented discourse analysis / lingwistycznie zorientowana analiza dyskursu; critical discourse analysis / krytyczna analiza dyskursu; interdisciplinary approach / podejście interdyscyplinarne; sociological theory / teoria socjologiczna